

Geluiden van verandering. Het nieuwe domein van de jeugd

Henk Kleijer en Ger Tillekens

1. De opkomst van de jeugdcultuur

In Jarmusch' film *Down by Law* tekenen drie gevangenen een venster op de muur van hun cel. Dat denkbeeldige raam opent het perspectief op een ontsnappingspoging, waarvoor de herinnering aan Amerikaanse actiefilms het scenario aanreikt. Dit stukje film lijkt een passende metafoor voor de benarde positie van de Nederlandse jeugd van vlak na de Tweede Wereldoorlog en de manier waarop zij daaraan wist te ontkomen. Jongeren voelden zich gevangen in de beperkte ruimte van het dagelijkse leven, waar volwassenen de toon aangaven. Het huiselijke ideaal van de volwassenen was voor hen de cel in Jarmusch' film; de standaardbiografie, de deels gerealiseerde droom van de oudere generatie, de straf waartoe zij waren veroordeeld. Vanuit dat gevoel en met behulp van beelden uit Amerikaanse films en op het geluid van de Amerikaanse muziek, wisten zij evenwel te ontsnappen in een nieuwe autonome jeugdcultuur. Dat is het gangbare beeld dat de jeugdcultuur van de jaren vijftig van haar eigen ontstaan heeft nagelaten.

Inmiddels is dat beeld bijgesteld en aangevuld (Tillekens 1990). De jaren vijftig blijken, achteraf gezien, minder eenduidig. Er was sprake van meerdere tegenstrijdige processen, waaraan behalve jongeren ook volwassenen waren onderworpen. Naast vrede was er – koude – oorlog, naast economische vooruitgang stond arbeidsdwang, naast doorbraak vond politieke restauratie plaats, naast communistenangst was er vreedzame coëxistentie, en naast autoritaire verhoudingen ontwikkelden zich democratische verhoudingen. Tegenover het spraakmakende gedeelte van de jeugd, gekwalificeerd als de massajeugd die 'gestalteloos' rondhing op straat, stond het overgrote deel van de jongeren die nog gevangen zaten binnen de ideologie van de huiselijkheid. Maar ook in dit meer genuanceerde plaatje blijft het de aantrekkingskracht van de Amerikaanse consumptiecultuur, en dan vooral de geluidsexplosie van de rock 'n roll en beatmuziek, die de wankelende balans deed doorslaan van aanpassing naar verzet. Het gewicht dat in deze verklaringen van het ontstaan van de na-oorlogse jeugdcultuur wordt gehecht aan de Amerikaanse consumptiecultuur laat een aantal vragen onbeantwoord. Wat waren de maatschappelijke achtergronden van de gretige acceptatie van de Amerikaanse

cultuur? Bood deze mogelijk een oplossing voor meer algemene problemen die samenhangen met het ontstaan van een moderne industriële samenleving? Welke problemen waren dat en wat was de aard van de oplossing? Vanuit die vraagstelling bespreken we hier enige aspecten van de opkomst van de jeugdcultuur in Nederland. We gaan daarbij na hoe de jeugd zich onttrekt aan de wereld van de volwassenen door zich los te maken uit het gezin en de school en de grenzen van het eigen domein van de vrije tijd en de nieuwe vrijheid leert exploreren. We beargumenteren dat de jeugdcultuur geen louter neveneffect was van demografische en institutionele ontwikkelingen, maar haar basis vond in het ontwerp van een culturele omgangscode waarvoor de omgangsvormen van de 'peergroep' model stonden. Tot slot geven we aan dat, hoewel veel van de grondstoffen van deze cultuur van Amerikaanse makelij waren, het uiteindelijke resultaat toch vooral een Europees karakter droeg, dat vervolgens zelf een geschikt exportartikel bleek voor de Amerikaanse markt.

2. De emotionalisering van het gezin

Een nieuw gezinsideaal. De vraag naar de achtergronden van het ontstaan van een autonome jeugdcultuur is niet nieuw. In de gangbare analyses wordt gewezen op een tweetal complementaire trends, die beide vooral de groeiende middenklasse en op een eigen manier de jeugd uit die sociale laag troffen: de verzakelijking van het onderwijs en de emotionalisering van het gezinsleven. De beschrijving van deze beide ontwikkelingen wordt meestal geplaatst in het bredere kader van een moderniseringstheorie, waarin wordt uitgegaan van een maatschappelijk differentiatieproces, waarin sociale instituties zich verzelfstandigen en zich meer en meer concentreren op een enkele sociale functie. Dit soort algemene sociologische verklaringen wordt al gangbaar in de jaren vijftig zelf (Abma 1990), wellicht omdat ze de mogelijkheid boden om een neutraal klinkende sociaal-wetenschappelijke beschrijving te combineren met een meer impliciet waarde-oordeel. En, waarde-oordelen ontbreken niet in de sociaal-wetenschappelijke studies uit de jaren vijftig, zij het dat wat sommigen als winst zagen door anderen als verlies werd beschouwd.

Een goed voorbeeld hiervan biedt de manier waarop sociaal-pedagogen in de jaren vijftig de balans opmaken van de winst en het verlies van het gezin. Aanvankelijk was er sprake van een grote bezorgdheid om de jeugd van de zijde van pedagogen als Langeveld (1952) en Perquin (1953) en de overheid. Met grote betrokkenheid werd gesproken over het gevaar van een morele verwildering van de jeugd als gevolg van de oorlog en de daarmee gepaard gaande sociale ontredde-ning van het gezin. Maar al snel mengen deze analyses zich met een meer sociologisch perspectief, waarin het moderne gezin verwachtingsvol de taak krijgt toegewezen van lichamelijke en vooral emotionele verzorging. In het verlengde daarvan worden

de oorzaken van jeugdige opstandigheid meer en meer gezocht in een tekort aan emotionele ondersteuning. Er groeit, ook als beleidsperspectief, een maatschappelijk ideaal van een emotioneel verzorgend gezinstype. Illustratief in dit opzicht is het verslag van de socioloog Saal (1950) van een onderzoek dat vlak na de oorlog werd uitgevoerd.

Uit de gesprekken, die Saal voerde met 'jeugdigen' van 18 tot 25 jaar blijkt dat hun gesprekken met ouders vooral betrekking hebben op 'stoffelijke' zaken. Over geestelijke, seksuele en relationele problemen wordt nauwelijks met ouders gesproken. Ook heeft de jeugd niet het gevoel dat ze met dit soort vragen en problemen bij hun ouders terecht kunnen. Klaarblijkelijk, zo stelt Saal in de taal van de toenmalige jeugd, is het zo dat 'ouders van het standpunt uitgaan dat als er maar genoeg verdiend wordt, zodat iedereen goed gekleed is en goed gezond door het leven gaat er dan niets te wensen overblijft, dan is alles okay'. Ten onrechte, zo luidt zijn conclusie, zijn ouders vooral gericht op het verbeteren van hun eigen materiële omstandigheden en hebben ze nauwelijks oog voor de emotionele problemen van hun kinderen.

Een belemmering voor een betere communicatie tussen ouders en kinderen, een punt dat herhaaldelijk in Saal's onderzoeksverslag opduikt en dat ook meer heden-daags onderzoek lijkt te domineren, vormt het bestaan van autoritaire verhoudingen in het gezin, door De Swaan (1979) een bevelshuishouding genoemd. Saal's onderzoeksuitkomsten zijn op dit punt enigszins relativerend. Als autoritair wordt door jongeren vooral de relatie met hun vaders ervaren. Met de moeders worden – dit gaat vooral op voor kleine gezinnen – vaker gesprekken gevoerd over andere dan alleen materiële zaken. De meer egalitaire verhoudingen, waarop dit soort gespreksituaties berusten, worden door Saal gepresenteerd als een nastrevenswaardig ideaal, ook voor de grote gezinnen waar beide ouders het te druk lijken te hebben om zich met de problemen van de kinderen bezig te houden. Nadrukkelijk stelt hij daarbij dat de woonomgeving en de woning zelf invloed hebben op de relatie tussen ouders en kinderen. In veel arbeidersgezinnen hebben kinderen bijvoorbeeld geen eigen kamer en speelt het leven zich vooral af op straat. Als remedie schetst Saal dan ook het perspectief van de zonnige eengezinswoning, met voldoende ruimte voor zowel privacy als communicatie.

Gezinsprivatisering. Dit toekomstbeeld werd langzaamaan werkelijkheid, al waren het niet altijd de nobele motieven van mensen als Saal die het proces stuurden. Deels was er sprake van een actieve vlucht uit de binnensteden, die mogelijk werd gemaakt door de verbreiding van de brommer en de auto; deels van een overheidsbeleid waarin alles in het werk werd gesteld om via voorlichting en gerichte woningbouw onmaatschappelijkheid tegen te gaan (Van der Cammen & Klerk 1986). Het klassieke gezin, waarvoor het onmaatschappelijke gezin de ideaaltypische tegenpool vormde, moest worden omgevormd tot de hoeksteen van de samenleving,

het fundament van een moderne vorm van 'aangepast' gedrag. Voor zover noodzakelijk moesten maatschappelijk onaangepaste gezinnen in die overgang worden begeleid. Fysieke en sociale hygiëne werden in elkaars verlengde gedefinieerd. Via voorlichting werd duidelijk gemaakt dat de douche in de nieuwe woning niet bestemd was voor gebruik als opslagplaats voor aardappelen of kolen; dat, om ziekten te voorkomen de keuken helder en proper moest zijn; en dat gezinsrelaties moesten worden ingebed in routines van wederzijdse opvang en begrip.

Het proces van gezinsprivatisering, verhuiselijking, komt met dat alles na de oorlog in een nieuwe fase. Met de opkomst van de moderne eengezinswoning in de nieuwe wijken wordt de oude straat- en wijkcultuur, zoals die voorkwam in arbeidersbuurten, doorbroken. Het gezin trekt zich meer en meer terug in de woning. In de loop van de jaren vijftig en zestig komt daarmee een proces van gezinsindividualisering op gang in de middenklasse en de arbeidersklasse (Du Bois-Reymond 1990). De banden met de kroeg op de hoek, met de burens in de straat worden door de ruimtelijke veranderingen doorgesneden. De leden van het gezin vallen meer op elkaar terug en de onderlinge rechten en vooral plichten van de gezinsleden worden meer en meer uit de morele sfeer getrokken en vervangen door wederzijdse communicatieve bindingen gebaseerd op emoties. Maar, hoewel deze gezinsindividualisering met haar nieuwe verhoudingen binnen het gezin, parallel loopt met veranderende woonomstandigheden, valt zij daar niet volledig uit te verklaren. In Nederland blijken immers de familienetwerken en daaraan verbonden religieuze waarden de moderniserende effecten van industrialisatie, economische welvaart en urbanisatie te vertragen. De sterkere gerichtheid op emotionaliteit en het ontstaan van een onderhandelingshuishouding, het tegenovergestelde van de bevelshuishouding, vergen een verdergaande verklaring.

De nieuwe huiselijkheid. Volgens Du Bois-Reymond (1990) liggen aan de opkomst van de onderhandelingshuishouding dan ook niet alleen veranderende woonomstandigheden, maar ook een cultus van nieuwe huiselijkheid ten grondslag. Die nieuwe huiselijkheid kon men destijds al in hogere kringen aantreffen en verspreidde zich onder meer via informele contacten tussen moeders en via damesbladen. Pas toen het gezin zich deze vorm van huiselijkheid had eigen gemaakt, kon het de teugels laten vieren en de jeugd meer ruimte geven. Het gegeven, dat vooral in gezinnen met relatief hoog opgeleide moeders een nadruk op emotionele verzorging en onderhandeling zichtbaar was en dat deze gezinnen de opkomende jeugdcultuur weinig problematisch verwerkten, ondersteunt deze stelling. Deze gezinnen vervulden in het geheel ongetwijfeld een belangrijke voorhoede- en voorbeeldfunctie. Toch kan de onderhandelingshuishouding niet exclusief op rekening van dit 'beschavingsoffensief' worden geschreven. In de wereld buiten het gezin, groeit in die tijd immers gelijktijdig de wereld van de 'peer group' uit tot een autonome jeugdcultuur. Bovendien wordt voor de nieuwe

code van huiselijkheid het model voor een belangrijk deel aangereikt door de radio en de televisie en fungeren jongeren als een belangrijke intermediair tussen deze media en het gezinsleven (Kleijer & Tillekens 1992a; 1992b). De onderhandelingshuishouding in het gezin dient daarmee minstens voor een deel te worden gezien als een poging om de opkomende jeugdcultuur binnen de muren van het huisgezin te incorporeren. De meer open omgangsvormen tussen ouders en kinderen zijn niet alleen oorzaak maar ook gevolg van de nieuwe jeugdcultuur. De onderhandelingshuishouding in het gezin berust niet zozeer op een autonome ontwikkeling in het gezin, als wel op een nieuw compromis tussen gezin en buitenwereld.

Het gezin moest immers al vroeg concurreren met de wereld van de vrije tijd. Couwenberg (1957: 48) laat bijvoorbeeld zien dat al aan het eind van de jaren vijftig gezinsleden nieuwe sociale relaties aangaan buiten het gezin. Gezinsfuncties worden in toenemende mate overgenomen door sportverenigingen, andere recreatieve voorzieningen, de *peer group*, en niet in de laatste plaats door de opkomende vermaaksindustrie. Eerlijkheid, openheid, ongekunsteldheid lijken de kenmerken te worden van een nieuwe romantisering van de onderlinge verhoudingen tussen jongeren, terwijl de verhoudingen binnen het gezin zich meer en meer concentreren op een wederzijdse emotionele verzorging en koestering (Goudsblom 1959). Op het raakvlak van die twee ontwikkelingen dient de opkomst van de onderhandelingshuishouding te worden geplaatst. Verschuivingen in de bindingen van kinderen met hun ouders vereisen andere aanspreekvormen voor ouders. Groeiende conflicten over te grote zelfstandigheid en eigenzinnigheid van de jeugd vormen de ankerpunten voor een nieuwe afgedwongen relatie tussen ouders en de jeugd.

Aanpassing en terugtrekking. De ontwikkeling van de onderhandelingshuishouding verliep dan ook allerminst rechtlijnig. De mate van veranderingen in de sociale verhoudingen blijkt afhankelijk van de mate waarin individuele gezinnen zich baseerden op een traditionele kerkelijke opvoedingsmoraal. In traditionele gezinnen nam de gezinsindividualisering meer de vorm aan van een defensieve vestingsmentaliteit. Zij zagen in het open, op liefde gebaseerde modern gezin niet zozeer de belofte van een nieuwe harmonie tussen gezin en samenleving, maar het gevaar van overmatige materiële consumptie en toename van echtscheidingen. En ook hier was Amerika het afschrikwekkende voorbeeld (Du Bois-Reymond 1990: 94). Beide ontwikkelingen, van aanpassing en van terugtrekking, blijven nog lang naast elkaar voortbestaan. De aanvankelijk gespannen verhoudingen tussen ouders en kinderen worden in het begin van de jaren zeventig losser, als blijkt dat de nieuwe oorden van vermaak relatief onschuldig zijn. In meerderheid bleek de jeugd op haar verantwoordelijkheid aanspreekbaar te blijven zolang ouders hun pas verworven vrijheid respecteerden. Volgens Couwenberg (1957) ontstond er op die basis niet alleen een meer emotionele, maar ook een meer kameraadschappelijke relatie tussen ouders en kinderen. Overleg komt in de plaats van autoritaire

verhoudingen, verwoord in termen van onderhandeling in plaats van een bevels-structuur (De Swaan 1979).

3. De verzakelijking van de school

In het onderwijs vinden we een soortgelijk proces, zij het met een omgekeerde inzet. Er is hier geen sprake van een emotionalisering van de opvoeding, maar juist van een verdergaande verzakelijking van de kennisoverdracht. Maar, al verloopt dit proces in omgekeerde richting, ook hier zien we in de jaren vijftig de eerste aanzet tot een onderhandelingshuishouding, zij het dan niet tussen ouders en kinderen, maar tussen leerlingen en leerkrachten.

Stijgende onderwijsdeelname. Een van de belangrijkste achtergronden van deze ontwikkelingen ligt, zoals Idenburg (1964: 512) met cijfers illustreert, in de sterk stijgende onderwijsdeelname. Niet alleen neemt na de oorlog het aantal leerlingen in absolute zin toe, maar ook groeit de doorstroming naar het vervolgonderwijs aanzienlijk. Ligt dat percentage voor de oorlog nog op 52, in 1960 is het opgelopen tot 91. Gaat daarnaast in 1936 nog 19 procent van alle leerlingen door naar de ULO, in 1956 ligt dit percentage al op 30 en in 1960 is dit opgelopen tot 33. In 1936 gaat nog maar 5 procent van alle leerlingen naar het VWO. Dat percentage is in 1956 gestegen tot 13 en in 1960 tot 14 procent. Volledig onderwijs in het lager beroeps-onderwijs volgen in 1936 zo'n 17 procent van alle leerlingen; in 1956 is dat percentage toegenomen tot 36 en in 1960 tot 40.

Voor een belangrijk deel komt de vraag naar meer onderwijs voort uit de bevolking zelf. Instemmend citeert Idenburg (1964: 524) dan ook de Engelse sociologen Floud, Halsey en Martin die na de oorlog een veranderende houding ten opzichte van het onderwijs signaleren. Zij spreken van een revolutie in de houding van ouders ten opzichte van het onderwijs van hun kinderen en – opvallend genoeg – juist bij de laagste sociale klassen. Met de invoering van nieuwe arbeidsverhoudingen ontstaat een groeiende behoefte aan geschoold personeel in de industrie en ook in de expanderende tertiaire en quataire sector. Onderwijs en diploma's krijgen daarmee een economische waarde, die bovendien sociaal zichtbaar wordt in stijgende consumptiemogelijkheden. Niet alleen bij de ouders maar ook bij de jeugd dringt daarmee definitief het besef door dat diploma's stijging op de maatschappelijke ladder mogelijk maken en in het verlengde daarvan deelname aan de algemene welvaartsstijging.

Democratisering van het kennisideaal. De veranderende milieusamenstelling vormt voor de met het onderwijs in aanzien stijgende professie van onderwijsdeskundigen een eerste aanleiding tot het signaleren van problemen. Meer zorgen maakt men zich evenwel om wat genoemd wordt de toenemende verzakelijking of

rationalisering van de kennisoverdracht. Door de invoering van nieuwe schoolboeken die de kennisoverdracht ordenen in een oplopende reeks van lager beroepsonderwijs, via ULO, MULO, MMS en HBS naar het Gymnasium, vervaagt langzaam het absolute onderscheid tussen het op inzicht gebaseerde en het reproductieve kennis- en vormingsideaal, die het gymnasium, de top, afgrenst van de ambachtsschool, de bodem van het onderwijssysteem. Zowel het onderwijssysteem als de kennisoverdracht zelf worden meer en meer georganiseerd rond een graduele systematiek (Meijers 1990). Deze democratisering van het kennisideaal van het onderwijs werd door velen gezien als een aanpassing aan de eisen van de economie.

Beroepsvoorbereiding. De wending van een moralistisch vormingsideaal naar een aanpassing aan de behoeften van het maatschappelijk leven is, zo constateert bijvoorbeeld Idenburg (1964: 212), weliswaar al zichtbaar aan het eind van de vorige eeuw, maar vooral na de Tweede Wereldoorlog raakt het onderwijs steeds sterker in de ban van de beroepsvoorbereiding, het voorbereiden op een functie in het arbeidsproces. Naar zijn idee ligt de oorzaak daarvan met name in het feit dat het onderwijs zich zonder veel nadenken lijkt te passen in een nieuwe verhouding met de economie. De voortschrijdende industrialisering ondergraaft het belang van werkervaring en verlegt het accent naar meer abstracte schoolse kennis. Omdat deze kennis niet gebonden is aan specifieke bedrijven, vaak niet eens aan bedrijfstakken, en bovendien een langdurige, onzekere investering vereist, verlegt de industrie de opleidingsverantwoordelijkheid van de fabriek naar de publieke sector, het onderwijs. Daarmee groeit de sleutelmacht van de school als selectie- en verdelingsinstantie voor de arbeidsmarkt. 'De school selecteert. Bij het wegvallen van de traditionele criteria der maatschappelijke selectie, zoals bezit en afkomst, heeft zij de taak van de beheersing der maatschappelijke stijging op zich genomen', zo luidt de conclusie van Idenburg (1964: 525). De school heeft een sleutelpositie gekregen in de verdeling van maatschappelijke posities. De aanspraak van allen op 'gelijke kansen' is steeds sterker geworden. Iedereen moet dat onderwijs kunnen genieten, dat overeenstemt met z'n gaven en neigingen.

Het humanistisch vormingsideaal. De prijs voor dit stijgend prestige van het onderwijs is dat het, in het kielzog van de economie, steeds sterker verzakelijkt; formeel op het punt van de selectie, inhoudelijk op het punt van de kennis. Dit veroorzaakt, volgens Idenburg, een belangrijke verschuiving. Omdat de leerinhoud rationeler wordt, krijgt in de didactiek de kennisoverdracht steeds meer nadruk ten koste van de vormingsaspecten. Deze ontwikkeling nu staat volgens Idenburg (1964: 531) lijnrecht tegenover de pedagogische houding die in het onderwijs zou moeten prevaleren. De negatieve effecten van het streven naar 'gelijkheid van kansen' in het onderwijs dienen dan ook te worden gecompenseerd door een hu-

manistisch vormingsideaal. In zijn analyse stond Idenburg niet alleen; nog groter was de bezorgdheid van spraakmakende pedagogen als Langeveld. Deze geluiden werden ook in beleid omgezet. Uitgaande van de probleemdefinitie van het verzakelijkte onderwijs werkte men het vooroorlogse denkkader van de reformpedagogiek verder uit in een meer humanistische richting in termen van zelfbepaling en zelfverantwoordelijkheid, daarmee de Amerikaanse ontwikkeling in de jaren dertig herhalend (Dewey 1932). Deze zorg om vorming bleef niet zonder effect, zij het vooral aan de onderkant van het onderwijssysteem: in het lager onderwijs en bij die schoolsoorten van het voortgezet onderwijs die hetzij direct opleidden voor een beroep, zoals de ambachtsschool, het nijverheidsonderwijs (Meijers 1990), hetzij restonderwijs vormden zoals het VGLO. Voor het laatstgenoemde schooltype werd een soort projectmatig onderwijs ontwikkeld met hooggestemde idealen (Van der Hagen & Kleijer 1986).

Net als tegenwoordig, vormde de motivatie van de leerlingen zelf in de discussie een belangrijk argument. Zo benadrukt Saal in zijn studie dat niet alle leerlingen met onverdeeld genoegen naar school gingen. De helft van de ondervraagde jongeren blijkt de school niet te boeien. Het onderwijs is klaarblijkelijk 'te eenzijdig intellectualistisch georiënteerd en de opvoedende functie van de school wordt als occasioneel gezien', zo leidt Saal hieruit af. Ook volgens hem krijgen in het onderwijs de meer humanistische aspecten van de vorming van de jeugd te weinig aandacht en ook naar zijn mening moet de oplossing worden gezocht in zaken als 'het stimuleren van de zelfwerkzaamheid en het tot stand brengen van een innerlijke relatie met ons cultureel en geestelijk erfgoed, waardoor de daartoe vereiste kennis gaat functioneren en bijdraagt tot ontplooiing der persoonlijkheid'. Deze bezorgdheid van pedagogen en sociologen over de verzakelijking van het onderwijs lijkt de pendant van hun zorg over het gebrek aan bindingen in het gezin en hun probleemdefinities en oplossingen klinken nog lang door in de publieke discussie. Anders dan in het gezin, waar het proces van emotionalisering vrij gemakkelijk kan worden begrepen als een invulling van de pedagogische idealen, blijft het functionele karakter van de kennisoverdracht in het onderwijs voor pedagogen een steen des aanstoots.

De scheiding van verantwoordelijkheden. In het onderwijs zelf evenwel blijkt er, noch bij de docenten, noch bij de leerlingen behoefte te bestaan aan meer pedagogische aandacht. Integendeel, neutrale beoordeling op prestaties wordt in de praktijk van het onderwijs tot het wederzijds gewaardeerde criterium voor de omgang in de onderwijsleersituatie. Een belangrijke stap in deze ontwikkeling vormt, zoals Meijers (1990) aantoonde, de scheiding in verantwoordelijkheden tussen ouders en leerkrachten. De jaren vijftig laten de eerste barsten zien in de vanzelfsprekende eenheid die ouders en leerkrachten tot dan als volwassenen hadden gevormd tegenover jongeren. In de meeste beslissingen en oordelen steunden ouders de do-

centen. In hun verantwoordelijkheid voor de toekomst van de kinderen vormden zij een gesloten front. Voor een deel is het, paradoxaal genoeg, juist de emotionalisering van de gezinsverhoudingen die het mogelijk maakte dat de eensgezindheid van ouders en leerkrachten werd verbroken. De aandacht en zorg voor de emotionele behoeften van het kind, geformuleerd als eerste taak van verantwoordelijk ouderschap, beruste immers op eigen, zelfstandige criteria die het geluk van het kind voorop stelden. En, deze criteria konden strijdig zijn met de eisen die de school aan het kind als leerling stelde. Op deze gronden eisten ouders meer en meer het exclusieve recht op straf en beloning op. Het morele recht van leerkrachten op het toedienen van lijfstraffen als slaan en op emotionele bestraffingen, gebaseerd op denigratie, werden door steeds meer ouders aangevochten. Ongetwijfeld speelt hier ook mee dat ouders vaak in kennis tekort schoten om hun kinderen op het punt van onderwijs duurzaam te begeleiden. Al in de eerste klassen van het voortgezet onderwijs passeerden immers veel kinderen hun ouders in het behaalde onderwijsniveau. Ook op die gronden trokken ouders zich meer en meer terug op hun taak als verzorgers.

Daarmee werd het vanzelfsprekende pedagogische verbond tussen ouders en docenten doorbroken. De docenten ontleenden hun autoriteit meer en meer aan de massaal op gang komende ruil van kennis tegen orde. Maar ook in deze ruil, werden zij steeds sterker op hun didactische activiteiten teruggeworpen. De stijgende nadruk op selectie veroorzaakte aan de kant van de leerlingen een groeiende behoefte aan een eerlijke en rechtvaardige behandeling in de schoolklas. Onschuldige voortrekkerij van bepaalde leerlingen en opvoedkundig gemotiveerde beoordelingen van leercapaciteiten en leerprestaties riepen steeds meer weerstand op. In hun verzet tegen dergelijke praktijken werden leerlingen niet alleen meer en meer gesteund door hun ouders, maar ook de vrijheid die zij verwierven in de opkomende jeugdcultuur, droeg hiertoe bij. Aanvankelijk manifesteerde deze jeugdcultuur zich enkel in de marges van het onderwijs, de gangen en de speelplaats. Daar werden de ervaringen met leraren uitgewisseld en vergelijkenderwijs de criteria van rechtvaardigheid en eerlijkheid, eigen aan de jeugdwereld, uitgewerkt tot maatstaven om het gedrag en de houding van leraren in de klas te beoordelen.

De invloed van de jeugdcultuur werd nog verbreed op het moment dat de nieuwe elementen van de jeugdtal doordrongen in schoolkranten en nieuwe vormen van kleding, muziek en dans werden geïmporteerd in de klaslokalen en de schoolfeesten. Klasse-avonden veranderden in feesten met muziek en dans die voor de docenten niet meer te begrijpen en te beheersen waren. Het werd een voor docenten onbegrijpelijk gebeuren met eigen codes en eigen muziek. Met een mengsel van gelatenheid en begrip trokken de meeste leraren zich terug van hun oude neventaak als zedenbewaker en concentreerden zij zich op het terrein van hun eigen deskundigheid: kennisoverdracht en neutrale beoordeling (Meijers 1990).

Persoonlijke egalitaire verhoudingen. Resultaat van deze ontwikkelingen is dat, als in een stilzwijgende afspraak tussen ouders, leraren en leerlingen, een strikte scheiding werd aangebracht in de verantwoordelijkheden voor wat er zich binnen de school en buiten de school afspeelde. Die scheiding is er vanzelfsprekend een van verantwoordelijkheden en niet van persoonlijk contact. De regels voor dat contact veranderen echter mee. Evenals in het gezin ontstaat op het raakvlak van jeugdcultuur en onderwijs, waar leraren en leerlingen elkaar ontmoeten als jongeren en volwassenen met eigen voorkeuren op het gebied van vrijetijdsbesteding, een veld van onderhandeling, waarin de persoonlijke verhoudingen een meer egalitair, kameraadschappelijk karakter krijgen.

4. De speelruimte van de vrije tijd

De opkomst van de moderne jeugdcultuur berust kortom voor een belangrijk deel op een eigen dynamiek, die valt af te lezen aan de manier waarop de jeugd haar groeiende vrije tijd na de oorlog ging besteden: steeds minder onder het wakend oog van volwassenen en steeds meer los van de verzuilde verbanden. Het verkennen door de jeugd van nieuwe vrije ruimten tussen school en gezin, buiten de kaders van de traditionele jeugdbeweging, wordt dan ook vaak beschreven tegen de achtergrond van de verzuilde na-oorlogse samenleving. Terwijl de politieke leiders op basis van zakelijkheid en pragmatische verdraagzaamheid met elkaar onderhandelden, vormden de zuilen elk in hun eigen wereld, een zelfgekozen isolement, dat maatschappelijk en cultureel van aard was (Lijphart 1982). Verzet tegen dit voor de jeugd benauwend isolement vormt dan de grondslag van de jeugdcultuur.

Restauratie en consumptie. Een ander, hiermee samenhangend element dat vaak ter verklaring van de jeugdcultuur wordt opgevoerd, betreft het restauratieve karakter van de na-oorlogse periode waarin de zuilen hun positie met kracht trachtten te herstellen. Deze restauratie ging, vooral binnen de christelijke zuilen, en daar vooral in de protestants-christelijke zuil, samen met een nadruk op gehoorzaamheid en gezagsgetrouwheid die zich binnen het gezin uitte in strenge patriarchale en autoritaire verhoudingen, gebaseerd op christelijke tradities. Dit drukte zich uit in strenge gedragsvoorschriften, voorschriften wat betreft kleding en uiterlijk, het zich opmaken voor meisjes, en vooral in de omgang met de andere sekse. Bij overtredingen werd bedreigd met hel en verdoemenis, uitstoting uit het gezinsverband. Activiteiten zoals dansen en uitgaan, voor zover niet gereguleerd in kerkelijk verenigingsverband, waren volstrekt taboe. De hevigheid waarmee de jeugdcultuur zich in Nederland aanvankelijk manifesteerde, kan wellicht als een reactie op deze gestrengheid van de beheersing van het alledaagse leven worden beschouwd. Toch valt de trek van de jeugd naar de vrije tijd niet louter te verklaren als een reac-

tie op het benauwende klimaat van de verzuilde samenleving. De variaties tussen Nederland en België, twee landen waartussen onder min of meer gelijke omstandigheden grote verschillen bestonden in aanvangstijdstip, ontwikkelingstempo en de balans die uiteindelijk bereikt werd tussen de cultuur van jongeren en volwassenen, pleit tegen een dergelijke interpretatie (Laermans e.a. 1992).

In veel verklaringen wordt daarnaast gewezen op de verbetering van de materiële omstandigheden, die zich uitdrukte in een groeiende welvaart, een combinatie van een vergroting van de koopkracht en een zich uitbreidende markt van luxe consumptiegoederen, zoals brommers, auto's, wasmachines en televisies. Maar ook de stijgende consumptiemogelijkheden kunnen slechts gedeeltelijk de veranderingen verklaren (Tillekens 1990). Het nieuwe hedonisme van de consumptieve jeugdcultuur, zo toont een vergelijking tussen Nederland en België aan (Laermans e.a. 1992), is geen onvermijdelijk neveneffect van de stijgende consumptiemogelijkheden, en dient op zijn eigen merites, dat wil zeggen als een autonoom cultureel fenomeen te worden geanalyseerd. De nieuwe materiële omstandigheden bepaalden wel de randvoorwaarden waaronder een en ander kon plaatsvinden, zoals de vergroting van de mobiliteit, bromfietsen en auto's, de kennismaking met de massacultuur via de radio en televisie, de toegenomen vrije tijd. Maar het doorbreken van de strakke sociale verhoudingen werd niet zozeer veroorzaakt door belangentegenstellingen, zoals bijvoorbeeld Stuurman (1985) stelt, maar veeleer door de nieuwe oriëntatie van de jeugd zelf op het publieke domein van de vrije ruimten.

Uit eigen keuze. Meer dan de restauratie van de verzuiling of de verlokkingen van de luxe consumptie lijkt de nieuwe na-oorlogse golf van urbanisatie en vooral suburbanisatie van belang, die met de verdergaande industrialisering samenging. Door de urbane en suburbane jeugd werd de cultuur van de *peer group* als aanknopingspunt gebruikt om een nieuwe, bredere dimensie te geven aan de jeugdcultuur en deze om te vormen tot meer algemene, anonieme omgangsvormen, geschikt om op een speelse en gelijkwaardige wijze contact te leggen en te onderhouden met 'vreemden' in de stedelijke context. Het schrikbeeld van veel pedagogen, het onderduiken in de anonimiteit van de moderne stad, waarmee jongeren door het massaler en neutraler wordende onderwijs dagelijks werden geconfronteerd, werd met deze omgangsstijl leefbaar gemaakt. Op de grondvesten van die nieuwe omgangscode, geëxploreerd via de media van radio en televisie, ontwikkelde de jeugd in de vrije tijd eigen locaties om zich te onttrekken aan de, overigens gewaardeerde emotionele verzorging thuis en de neutrale selectie op school, om van daaruit eigen keuzeperspectieven te ontwerpen.

De keuze voor de vrije tijd blijkt voor jongeren niet zozeer een afgedwongen keuze, die bij gebrek aan beter werd gemaakt. De waardering van het leiden van een eigen leven, het kunnen maken van als persoonlijk ervaren keuzes, lijkt een sterkere motivatie te hebben gevormd dan onvrede over het gebrek aan bewe-

gingsvrijheid en communicatie thuis of op school. De pogingen van het jeugdwerk om vorming, moraal, cultuur en recreatie van de jeugd binnen de pedagogische beïnvloeding te houden van de kerk faalden volledig. Ook binnen het nieuw opgezette 'open jongerenwerk' werd het problematisch de jeugd te binden (Te Poel 1990). In rooms-katholieke en protestants-christelijke kringen heeft men nog wel gepoogd de jeugd aan te spreken door faciliteiten te bieden die beter afgestemd waren op de nieuwe behoeften van de jeugd, echter dat lukte maar tijdelijk. De jeugd wilde haar vrije tijd niet langer doorbrengen onder het toeziende oog van ouders of dominees (Pluymen & Dieleman 1990). De basis van de jeugdcultuur lijkt daarmee te moeten worden gezocht in een nieuwe culturele sensibiliteit, waarin het individualisme als levenshouding een positieve lading kreeg.

Dat blijkt overigens ook al uit de uitkomsten van Saal's onderzoek. De jongeren in dit onderzoek zeggen weliswaar 'het opvolgen van bevelen van ouders' als het meest vervelende te ervaren (Saal 1950: 89) maar geven daarnaast ook aan zich te schamen om met hun problemen bij hun ouders aan te komen. Maar opvallend is dat zij ook te kennen geven hun problemen het liefst zelf op te lossen. 'Moeilijkheden en problemen dien je zelf uit te vechten' (Saal 1950: 90). Er bestaat in dit opzicht bovendien geen verschil tussen studerende of werkende jongeren. Saal ontkomt er dan ook niet aan het ontbreken van communicatie tussen ouderen en jongeren uiteindelijk terug te voeren op het leeftijdsverschil. 'De sfeer van vertrouwelijkheid tussen ouders en kinderen heeft haar eigen grenzen. Zij verschilt met de intimiteit, waarin kinderen met leeftijdsgenoten verkeren' (Saal 1950: 83). Saal's conclusie krijgt langzaamaan navolging en in het verlengde daarvan wordt het fenomeen van jongeren die zich onderling in de vrije tijd terugtrekken ook door pedagogen en beleidsmakers geaccepteerd (Krantz & Vercruysse 1959).

Het tekort van de differentiatietheorie. Gegeven het feit dat de emotionalisering in het gezin en de verzakelijking binnen het onderwijs en vooral de ontwikkeling van de onderhandelingshuishouding in de marges van beide instituties voor een belangrijk deel op het conto van de opkomende jeugdcultuur moet worden geschreven, schiet de gangbare sociologische differentiatietheorie als verklaringskader voor de jeugdcultuur tekort. In dit theoretisch perspectief wordt de jeugdcultuur immers beschouwd als een louter neveneffect van ontwikkelingen binnen het gezin en het onderwijs. Van Hessen (1964) en De Rooy (1986) constateerden iets dergelijks al eerder, zij het in andere termen. Zij spraken in dit verband over het ontstaan van een nieuw jeugdbestel van experimenteel-improvisatorische groepsvormen. Dit lijkt echter een te beperkte beschrijving van de nieuwe jeugdcultuur. De jeugdcultuur was immers meer dan een verzameling van kleine 'peer groups' van jongeren die elkaar 'vis-à-vis' kenden. De basis van die cultuur werd gevormd door een, via de media actief toegeëigend (Van den Heuvel & Mommaas 1990: 164) ethos van gelijkwaardigheid, eerlijkheid en rechtvaardigheid.

In een breder theoretisch perspectief is de structureel-functionalistische differentiatietheorie gedegen bekritiseerd door de sociaal-filosoof Habermas (1981). Habermas geeft aan dat deze theorie ten onrechte de autonome ontwikkeling verwaarloost van, wat hij in fenomenologische termen de 'leefwereld' noemt: het domein waarin burgers in onderlinge communicatie keuzes maken en de rationaliteit van verzelfstandigde instituties beoordelen en bekritisieren. De autonomie van deze leefwereld berust op culturele kenmerken: zich volgens een eigen dynamiek ontwikkelende criteria van eerlijkheid en rechtvaardigheid waaromheen de onderlinge communicatie zich beweegt. De jeugdcultuur van de jaren vijftig en zestig, waarin deze criteria opnieuw werden geformuleerd, kan dan ook als een historische uitdrukking van deze leefwereld worden beschouwd.

5. De kern van de jeugdcultuur

De verovering van de openbare ruimte. In het begin van de jaren zestig neemt de jeugd de openbare ruimten in bezit. De straat, de kroeg, dancings en andere openbare ruimten beginnen grote aantrekkingskracht uit te oefenen op de jeugd, waarbij de popmuziek voor de muzikale omlijsting zorgt. Het pedagogische voorbeeld is niet meer de oudere generatie, de kerk of anderszins, maar een bovenlokaal referentiekader, het imaginaire Amerika dat via radio en televisie de huiskamers binnenstroomt (Van Elteren 1990). Met de opkomst van de popcultuur, film en televisie ontwikkelt de jeugd nieuwe beelden van zichzelf, identificeert zich met de nieuwe popsterren en filmhelden als Marlon Brando en James Dean. De Amerikaanse populaire cultuur biedt hiervoor kant en klare voorbeelden. Dat continent levert de nieuwe culturele symbolen van de jeugd, die zich als nieuwe socialiserende *agents* tussen ouders en jongeren schuiven. Bij die culturele invasie speelt vooral het element van de vroege popmuziek, de rock'n roll, een belangrijke en luidruchtige rol. Zij vormde de grondslag van de pop- en rockmuziek die wel wordt bestempeld als de culturele kern van de jeugdcultuur (Ter Bogt & Mol 1985, Van Bork & Jacobs 1986, Rutten 1992).

Volgens Rutten dient de popmuziek hoofdzakelijk te worden beschouwd als een Anglo-Amerikaanse cultuuruiting, die inhoudelijk gezien kan worden als een – vaak sentimentele – lofzang op de romantische paarrelatie. Deze typering miskent evenwel, dat er met de witwassing van de zwarte blues iets verandert in de popmuziek, iets dat aanvankelijk door de volwassenen niet begrepen werd. De popmuziek was, zoals Frith (1983: 20) het formuleert, niet enkel 'witte' blues, bedoeld om uitdrukking te geven aan '(...) youth's collective feelings of frustration and aggression and rebellion and lust', maar ook de verwoording van een nieuwe jeugdideologie. Popmuziek – de Beatles gaven hier het voorbeeld – was muziek die zelf kon worden gemaakt (Peyser 1969: 129) en waarin een nieuwe romantische vorm van individualiteit kon worden uitgedrukt (Kleijer & Tille-

kens 1992). In en rond de popmuziek ontwikkelt de jeugd een nieuwe omgangscodes, waarin wordt geleerd om te gaan met de tijdelijkheid van relaties; waarin zelfdiscipline wordt ontwikkeld als basis voor het tonen van emoties; waarin attitudes worden gevormd die niet meer alleen zijn gebaseerd op maatschappelijke gedragsvoorschriften; waarin enerzijds traditionele klasse- en seksspecifieke grenzen worden overschreden; en anderzijds het persoonlijke als politiek en het politieke als persoonlijk wordt beleefd. Hierbij werd bijna doelbewust gebruik gemaakt van de mogelijkheden die media als radio en televisie boden voor, zoals Kellner (1992: 148) het uitdrukt, 'the structuring of contemporary identity'. En juist op dit punt schiep deze Europese jeugdcultuur, in de muziek van de Beatles en de Stones, een tegenprestatie, die door de Amerikaanse jeugd weer in dank werd afgenomen.

6. Een remmende voorsprong

We kunnen hier weer de draad opnemen van onze eerdere verwijzing naar de film van Jim Jarmusch. In die film was het een Europeaan die het venster op de celmuur tekende om bij zijn Amerikaanse lotgenoten de verbeelding in handelen om te zetten. In veel opzichten ging de Europese jeugdcultuur een stap verder dan haar Amerikaanse voorbeelden. Sterker dan de Amerikaanse rock'n roll vormde de Europese beatmuziek de uitdrukking van een nieuwe middenklasse-cultuur en sterker ook wist zij de gelijkwaardige ironie en zelfspot van de 'peer group' tot een meer algemene omgangscodes te maken (Kleijer & Tillekens 1990). Voor een belangrijk deel lijkt hier de wet van de remmende voorsprong zijn werking te hebben gehad. De Amerikaanse jeugdcultuur had, met de komst van de 'city school systems' al in het begin van deze eeuw vorm gekregen en was daardoor sterker ingebed geraakt in de tweedeling tussen hogere en lagere middenklasse. Voor de Europese jeugdcultuur vormde deze culturele tweedeling daarentegen geen belangrijke scheidslijn. Hier gold vooral de tegenstelling tussen de generaties, tussen 'vroeger' en 'nu'. Juist de 'vulgaire' stijlelementen van ironie en spot die voor de hogere middenklasse als 'onbeschaafd' of symptomen voor 'verwildering' golden, konden door de Europese jeugd op die gronden op een speelse manier in hun eigen cultuur worden opgenomen en verwerkt. Juist op dit punt kunnen we stellen dat, om met Frith (1988: 47) te spreken, 'a "European" sensibility has been just as important to the making of mass culture as American ways of doing things'.

Literatuur

- Abma, R. (1990), *Jeugd en tegencultuur. Een theoretische verkenning*. Nijmegen: SUN.
Bois-Reymond, M. du (1990). In: Tillekens, G., *Nuchterheid en nozems. De opkomst van de jeugdcultuur in de jaren vijftig*. Muiderberg: Coutinho, 84-103.

- Cammen, H. van der, & L.A. Klerk (1986), *Ruimtelijke ordening; van plannen komen plannen*. Utrecht, 125.
- Couwenberg, S.W. (1957), *De vereenzaming van de moderne mens*. Den Haag: Pax.
- Dewey, J. (1932), *Experience and education*. New York: MacMillan.
- Elteren, M. van (1990), 'I'm free and I do what I want'. Het dubbelzinnige beeld van Amerika. In: G. Tillekens (red.), *Nuchterheid en nozems. De opkomst van de jeugdcultuur in de jaren vijftig*. Muiderberg: Coutinho, 165-185.
- Frith, S. (1983), *Sound effects: Youth, leisure and the politics of rock'n roll*. Londen: Constable.
- Frith, S. (1980), Playing with real feeling. Jazz and suburbia. In: S. Frith, *Music for pleasure. Essays in the sociology of pop*. Oxford: Blackwell, pp. 45-63.
- Goudsblom, J. (1959), *De nieuwe volwassenen. En enquête onder jongeren vn 18 tot 30 jaar*. Amsterdam: Querido.
- Habermas, J. (1981), *Theorie des kommunikativen Handelns*. 2 Delen. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Hagen, L. van der, & H. Kleijer (1986), Verbreding in de marge. Opzet, leerplan en doelstellingen van het Openbaar Voortgezet Gewoon Lager Onderwijs. In: G. Tillekens (red.), *Het opgelegde leren. Hoofdstukken uit de geschiedenis van de school*. Nijmegen 53-70.
- Hessen, J. van (1964), *Samen jong zijn. Een jeugdsociologische verkenning in gesprek met vorigen*. Assen: Gorcum, Prakke.
- Heuvel, M. van den, & H. Mommaas (1990), Oorden van vrijheid en vermaak. De herstructurering van de vrije tijd. In: G. Tillekens (red.), *Nuchterheid en nozems. De opkomst van de jeugdcultuur in de jaren vijftig*. Muiderberg: Coutinho, 148-164.
- Idenburg, Ph.J. (1971), *Theorie van het onderwijsbeleid*. Groningen: Wolters-Noordhoff.
- Kapteyn, Paul (1985), *In de speeltuin Nederland. Over gezagsveranderingen tussen ouderen en jongeren*. Amsterdam: Arbeiderspers.
- Kellner, D. (1992), Constructing postmodern identities. In: Scott Lash and Jonathan Friedman, *Modernity and Identity*. Oxford.
- Kleijer, H., & G. Tillekens (1990), Het geluid van de jeugd. De romantiek van de popmuziek. In: G. Tillekens (red.), *Nuchterheid en nozems. De opkomst van de jeugdcultuur in de jaren vijftig*. Muiderberg: Coutinho, 205-221.
- Kleijer, H., & G. Tillekens (1992a), De spiegel van de moderne romantiek. De acceptatie van de televisie in de jaren vijftig en zestig. In: H. Kleijer, A. Knotter & F. van Vree, *Tekens en teksten. Cultuur, communicatie en maatschappelijke veranderingen vanaf de late middeleeuwen*. Amsterdam University Press, 144-156.
- Kleijer, H., & G. Tillekens (1992b), In het teken van de popmuziek. De culturele betekenis van de popmuziek voor de jeugd in de jaren zestig. In: H. Kleijer, A. Knotter & F. van Vree, *Tekens en teksten. Cultuur, communicatie en maatschappelijke veranderingen vanaf de late middeleeuwen*. Amsterdam University Press, 205-218.
- Kleijer, H., R. Laermans & G. Tillekens (1992c), De markt van vermaak en plezier. Over het ontstaan van een zelfstandige jeugdcultuur in België en Nederland. In: Staf Helleman (red.), *België en Nederland. Themanummer van Sociologische Gids*, 39, 5/6, 384-399.
- Krantz, D.E., & E.W. Vercrujse (1959), *De jeugd in het geding*. Amsterdam: De Bezige Bij.
- Langeveld, M.J. (1953), *Maatschappelijke verwildering der jeugd. Rapport betreffende de geestesgesteldheid van de massajeugd*. Den Haag: Staatsuitgeverij.
- Lijphart, A. (1982), *Verzuiling, pacificatie en kentering in de Nederlandse politiek*. Amsterdam.
- Meijers, F. (1990), 'Rebelse jeugd...?' Die moest nog komen. In: G. Tillekens (red.), *Nuch-*

- terheid en nozems. *De opkomst van de jeugdcultuur in de jaren vijftig*. Muiderberg: Coutinho, 64-83.
- Perquin, N. (red.) (1953), *Moderne jeugd op weg naar volwassenheid*. Den Haag: Staatsuitgeverij.
- Peyser, J. (1969), The music of sound or, the Beatles and the Beatles. In: J. Eisen (red.), *The age of rock. Sounds of the American revolution*. New York: Vintage, 126-137.
- Pluymen, P., & A. Dieleman (1990), Dansen voor de mis. Paters in Maastricht. In: G. Tillekens (red.), *Nuchterheid en nozems*. Muiderberg: Coutinho, 139-147.
- Poel, Y. te (1990), Werken met de jeugd. Termen van onmacht en begrip. In: G. Tillekens (red.), *Nuchterheid en nozems. De opkomst van de jeugdcultuur in de jaren vijftig*. Muiderberg: Coutinho, 123-138.
- Rooy, P. de (1966), Vetkuifje waarheen? Jongeren in de jaren vijftig en zestig. In: H.W. van der Dunk et al. (red.), *Wederopbouw, welvaart en onrust*. Nederland in de jaren vijftig en zestig. Houten.
- Rutten, P. (1992), *Hitmuziek 1960-1985*. Amsterdam: Cramwinckel.
- Saal, C.D. (1950), *Hoe leeft en denkt onze jeugd? Jeugd en godsdienst, sexualiteit, politiek, militarisme. Resultaten van een in 1946-1947 gehouden enquête*. Den Haag: Boeken-centrum.
- Stuurman, S. (1984), Het zwarte gat van de jaren vijftig. In: *Kleio*.
- Swaan, A. de (1979), *Uitgaansbeperking en uitgaansangst. Over verschuivingen van bevelshuishouding naar onderhandelingshuishouding*. Amsterdam.
- Tillekens, G. (red.) (1990), *Nuchterheid en nozems. De opkomst van de jeugdcultuur in de jaren vijftig*. Muiderberg: Coutinho.